

Олег Журба

«Національне» та «регіональне» в модерних репрезентаціях історії українського історіописання

Перед нами, колишнім провінційним «цехом» істориків Радянського Союзу, який наприкінці ХХ ст. заявив про свої амбіції на самодостатність, тоді ж гостро постало проблема не тільки опанування сучасних форм виробництва/споживання/комунікації історичного знання, а й «пригадування» власної історії, відновлення/відродження/конструювання того, що можна було б називати українською історичною науковою, а отже, зберігати самість у глобалізованому світі. Перешкоди на цьому шляху були породжені як суттєвим «запізненням» і притаманною українському історіописанню герметичністю, так і дисциплінарною корозією сцієнтистського образу історії історичного знання, на чиє предметне поле віднедавна заявили агресивні претензії культурна та інтелектуальна історія. Така пізnavальна ситуація сформувала попит на конкурентні образи репрезентації предмета дослідження та ревізію домінуючих, а тим більш монопольних конструкцій.

Ще одним стимулом, досі не використаним (про що піде мова далі), могли бстати способи нової історіографічної презентації «довгого українського XIX століття». Якщо «українському питанню» другої половини XIX ст. сьогодні приділяють першочергову увагу, то перша половина цього ж століття досі займає в дослідженнях цілком підпорядковане місце. Їй відведено роль «підготовчого періоду» – часу визрівання тих явищ у суспільному житті, самосвідомості, культури в цілому, які розгорнуться в наступному, «важливішому» періоді імперської та української історії. Між тим остання четверть XVIII – перша половина XIX ст. стала добою ідейного перелому в українських регіонах Російської імперії, що знайшло оприявлення у свідомості місцевих еліт через нові

форми й ускладнені структури адміністративно-територіальних, соціальних та етнонаціональних ідентичностей, які визначали принципово нові способи історичного мислення і породжували множинність образів «нашого» минулого.

Масовизація попиту на «історичне» у першій половині XIX ст., формування професійного «цеху» істориків, пов'язаних на інтелектуальному ринку попитом і пропозицією друкованої (дедалі рідше рукописної) продукції,— все це робить українським вивченням історіографії не лише як процесу накопичення знань про минуле та зміни наукових концепцій, а й як невід'ємної складової регіональних культур. Такий ракурс дослідницьких підходів дозволить, гадаю, досить серйозно скорегувати, доповнити, уточнити, або й поставити під сумнів традиційні уявлення про історію історичної науки/думки, а також уможливити альтернативні репрезентації української історіографії та відкриє поле для дискусії з нині усталеними поясннювальними конструкціями.

У подальшому обговоренні цієї тези я спиратимусь на перехресні дослідницькі стратегії. Одна з них пов'язана з потребою врахування генези регіональних історіографічних ареалів, їх взаємодії і формування нових інтелектуальних ієрархій у провінційному імперському просторі, а друга — з історіографічною культурою людей, які шукали та пропонували власні відповіді на поставлені питання. Те й друге безпосередньо випливає з усвідомлення обмежень поверхового сприйняття руху історичної думки¹, а також із потреби розширити предметне поле історіографії, включивши його до

¹ Поверхового не тільки в сенсі неглибокого, але також як способу представлення й осмислення за принципом «верхів», коли до орбіти уваги потрапляють лише ті прояви явища, що видаються «найвагомішими»: видатні мислителі, найбільші освітні центри, найважливіші спеціалізовані видання. За всієї очевидності та прагматичності такого підходу, не менш очевидним є й те, що ми не завжди маємо справу з тим, що визначає «норму», а отже, втрачаємо можливість усвідомити якість того культурного ґрунту, який обумовив появу «верхніх» феноменів.

орбіти «відповідальності» історичної культури², про що мені вже доводилося писати³. Адже якщо в зарубіжному гуманітарному просторі ця проблема обговорюється у контекстах культурної та інтелектуальної історії⁴, то в українському надалі домінують традиційні підходи і до вивчення, і до презентації історії історичного знання-пізнання.

Вперед/назад до української національної історіографії

Формування на руїнах СРСР незалежних держав викликало попит на історичну легітимацію нових структур, а відтак, і на якісно інакші форми історичної свідомості. Єдиний колись «цех» радянських істориків був сегментований за національно-державними критеріями. Традиція служіння державі, зміна теоретико-методологічних настанов, потреба формулювання нових дидактичних завдань, пошук власного місця у невідомих доти інтелектуальних обширах, вже не кажучи про кардинальний злам соціальних основ, – усе це значною мірою визначило характер оновлених національних історіографій. Сказане не оминуло й української історичної науки, стурбованої і поштовхами ззовні, і рефлексіями щодо власної історії. Поза тим, звернення до «історіографічної генеалогії», окрім суто пізnavальних завдань, мало на меті відновити зв'язок, втрачений у радянські часи з попередниками кінця XIX – початку ХХ ст.

² Пор.: *Историческая культура императорской России: формирование представлений о прошлом* / Отв. ред. А. Дмитриев. Москва, 2012. 551 с.

³ Журба О. І. *Історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання* // *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів, 2006–2007. С. 408–417; Його ж. *Проблеми історіографічного районування та пошуки регіональних ідентичностей* // *Регіональна історія України*. Вип. 2. К., 2008. С. 47–58.

⁴ Репіна Л. П. *Интеллектуальная культура и история историографии* // Репіна Л. П. *Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные траектории и историографическая практика*. Москва, 2012. С. 367–410.

Саме тому вже з кінця 1980-х було започатковано перевидання класиків українського історіописання та освоєння їхньої творчості. Ставлення до класиків часто носило морально-етичний, нерідко особистісний емоційний характер, оскільки їхні праці сприймалися як «повернення до витоків» – до «історичної правди», силоміць відібраної «не нашими» режимами, та як акт невідворотної справедливості, увінчаної поверненням доброго імені й високого наукового статусу забороненим або напівзабороненим ученим. За зрозумілої корисності та виправданості таких підходів, вони надовго визначили доволі некритичне ставлення до української історіографічної спадщини як до такого собі напівсакрального знання, а його творці поставали як постаті замалим не священні.

У такий спосіб два десятиліття тому українська історична наука «не помітила», що головну лінію її розвитку стали моделювати за взірцями столітньої давнини, а образ історії історичної науки – кроїти за лекалами кінця XIX – початку ХХ ст., тобто часом появи меганарративу Михайла Грушевського. Істотну роль у відновленні «зв'язку часів» зіграла й діаспорна історіографія. Зарубіжні науковці, хоч неоднорідні за світоглядом та ідейно-політичними пріоритетами й різні у професійному плані, з майже одностайною критичністю оцінювали українську радянську історичну науку. Вважаючи своїм патріотичним обов'язком допомогти Батьківщині у досягненні незалежності, вони формулювали нові питання та істотно розширювали проблемне й інформаційне поле у ділянці історії історичної науки, а також апробували досвід західної історичної науки на матеріалі української історії⁵.

⁵ Мова, перш за все, про Івана Лисяка-Рудницького, чий вплив на пострадянську українську історіографію після виходу українською мовою двотомного зіbrання його статей і есеїв важко переоцінити. Серед фахівців такого самого рівня впливовості не можна також обйті Григорія Грабовича, Зенона Когута, Юрія Луцького, Павла Магочія, Омеляна Пріцака, Ореста Субтельного, Ігоря Шевченка та Романа Шпорлюка.

Тим-то значна частина українських радянських істориків наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. вступила в смугу зустрічі з новими інтерпретаціями українського минулого, хоч їх засвоєння протікало по-різному та залежало як від фахової підготовки, так і від ідейно-політичних чи групових пріоритетів. Серед нових сюжетів важливе місце посли й доти табуйовані персонажі українського історописання другої половини XVIII – початку ХХ ст. Цей процес освоєння раніше не запотребуваної спадщини, гадаю, можна найточніше окреслити як «історіографічну реабілітацію» та «історіографічну реставрацію». У ситуації краху моністичних методологічних настанов сприйняття «нашої» спадщини часто набувало наївно-захопленого характеру. До цього логічно провадила ціла низка чинників, як-от: пошук простих ідейно-теоретичних опор у викладанні та науковій практиці; прагнення до особистого комфорту у нових політичних реаліях; десятиліттями вироблений рефлекс служіння державі, до батьків-засновників якої відтепер стали зараховувати провідних істориків XIX – початку ХХ ст. У підсумку все це призвело до утвердження в історичному наративі концепту «українського національного відродження». Сприймаючись як універсальна конструкція, цей концепт багато в чому визначив, і визначає до сьогодні, характер мислення українських науковців, що нагадує рух уперед із поверненою назад головою. Повною мірою це стосується й способів репрезентації історії історичного знання-пізнання.

Патріотизм як метод історіографічного дослідження

Дисциплінарна історія української історіографії налічує понад століття. Тоді ж, на зорі її творення, утверджився певний канон, у полоні якого науковці перебувають до сьогодні. Серед іншого, це стосується й майже незмінного набору проблем, персонажів, ідейних та наукових підходів і прийомів дослідження історіографічного процесу другої половини XVIII – першої половини XIX ст. Незмінність ця

настільки впадає в око, що іноді видається, ніби сучасні дослідники вважають за джерело своїх праць не тексти істориків згаданого періоду, а твори отців-засновників української історіографії Олександра Лазаревського, Миколи Василенка, Михайла Грушевського чи Дмитра Дорошенка. Відтак не дивно, що найменший відхід від канону, найменший сумнів у достовірності «ікони» сучасні «стражі святынь» сприймають як замах на недоторканне. Особливо гостро мені довелося у цьому переконатися під час захисту моєї дисертації у березні 2004 р.⁶ Негативний відгук провідної організації (Інституту української археографії НАН України) в якості чи не основного закиду називав «відступництво» від концепції Михайла Грушевського при дослідженні генези української історичної науки. Тоді ж один з офіційних опонентів обґруntовував своє категоричне неприйняття запропонованої мною концепції, серед іншого, й тим, що в протилежному випадку він, мовляв, ризикне опинитися у стані «інтелектуальної катастрофи». У цій репліці, гадаю, можна вбачати не лише розбіжність наукових позицій, а й глибоко особистісне відчуття замаху на змістоутворюючі чинники свідомості.

Тим часом, попри деякі нюанси, початковий образ історії українського історіописання, запропонований «батьками-засновниками», мав щонайменше два варіанти. Перший представлено роботами Олександра Лазаревського і, почасти, Миколи Василенка, які зосередили увагу на зусиллях у розвиткові історичного пізнання представників малоросійської еліти колишньої Гетьманщини. Дослідженнями діяльність збирачів старих документів і рукописів, а також тексти істориків-аматорів другої половини XVIII – першої половини XIX ст., Лазаревський і Василенко розглядали це на тлі суспільних настроїв тодішньої освіченії публіки, тобто фактично поставили проблему індивідуальної та колективної ідентичності малоросійського соціуму, по-своєму

⁶ Див.: Журба О. І. *Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII – першої половини XIX століття*. Автореферат дис. ... д-ра істор. наук. Дніпропетровськ, 2004.

відображені у місцевому історіописанні. Обох науковців ще не турбували суспільно-політичні наслідки їхніх студій, і обидва, наскільки це було можливо, дистанціювалися від оцінки творчості своїх геройів з перспективи подальших культурних та історіографічних процесів. Простіше кажучи, такий підхід можна назвати «ситуаційним», оскільки історіографічну та інтелектуальну ситуацію малоросійського суспільства вони розглядали не як «підготовчий щабель» українофільства, яке у другій половині XIX ст. породить модерну, націоналізовану історичну свідомість, а як самодостатній соціокультурний феномен – без перспективи ретроспекції.

Варто нагадати, що власне зусиллями Лазаревського було повернуто із забуття низку «прежніх изыскателей малороссийской старины»: Григорія і Василя Полетик, Федора Туманського, Андрія Чепу, Василя Ломиковського, Олександра Рігельмана, Якова та Олександра Марковичів, Івана та Олексія Мартосів і багатьох інших представників місцевої еліти, в чиєму колі інтересів історичне знання займало чільне місце. Важливо й те, що діяльність своїх геройів Лазаревський, сам далекий від українофільства, вписував до загальноросійського контексту. Принаїдно зауважу, що праці Лазаревського показали глибокий розрив історіографічної традиції між «прежнimi изыскателями» й генерацією перших поколінь професійних істориків. Для прикладу, видавці літопису Григорія Граб'янки, опублікованого Київською археографічною комісією 1854 р. за редакцією Івана Самчевского, були впевнені, що це перша публікація, хоч насправді пам'ятку ще наприкінці XVIII ст. надрукував Федір Туманський у своєму журналі «Российский магазин»⁷.

Іншого обличчя вітчизняній історіографії другої половини XVIII – першої половини XIX ст. надали Михайло Грушевський і Дмитро Дорошенко. Спираючись на ті самі тексти, що й попередники, вони створили новий образ «малоросійського історіописання», який відповідав запитам

⁷ Белозерская Н. Исторический журнал в XVIII столетии // Журнал Министерства народного просвещения. 1898. Ч. 315, № 1. С. 61–84.

національного руху та був поставлений йому на службу як важливий сегмент української емансипації від «польсько-російського поневолення». Зовнішньою, здавалось би суто механічною, ознакою конструювання такого образу стала послідовна заміна терміна «малоросійська історіографія» на «історіографія українська». Ця понятійна інверсія сприяла тому, що «малоросійське історіописання» у сприйнятті споживачів історіографічної продукції переміщувалося з російського до самодостатнього українського простору, чиє предметне поле на початку ХХ ст. ще тільки визначалося. Це, своєю чергою, дозволяло вписати тексти другої половини XVIII – першої половини XIX ст. у концепцію «українського національного відродження» в якості його невід'ємної та структуроутворюючої складової.

Ототожнення «малоросійського» з «українським» стало потужним засобом конструювання національної української історіографії, хоч у середині XVIII – першій половині XIX ст. виробництво текстів з історії українських регіонів імперії здійснювали переважно ті люди, що усвідомлювали себе в категоріях малоросійської ідентичності. Іншими словами, «малороси» Лазаревського у працях Грушевського та Дорошенка були перетворені на «українців». Така сама доля спіткала й осіб з решти етнічно українських регіонів: до числа діячів «українського національного відродження», без огляду на особисті та суспільні пріоритети, потрапили всі, хто займався місцевою історією, етнографією, фольклором, українською літературою чи мовою. Подібні переплетення у головах «українців» середини XVIII – початку ХХ ст. обrazів «своєї території», «своєї історії», «своєї культури», «свого майбутнього» наражають дослідника на неабиякі термінологічні труднощі⁸, зумовлені неможливістю описати динаміку таких метаморфоз як безперервну, лінійну та струнку, послідовність. Як мені вже доводилося писати, у цей час:

⁸ Пор.: Котенко А., Мартинюк О., Міллер А. «Мы сами принадлежим к племени малорусскому»: до історії поняття «малорос» у Російській імперії // Український гуманітарний огляд. Вип. 16–17. 2012. С. 55–115.

[...] існують, а точніше мерехтять декілька образів «Малоросії» (а значить, і декілька варіантів уявлень про ієрархії включеності її минулого), кілька «Україн», зовсім не одна «Новоросія». За таких обставин навряд чи можна обійтися навіть теорією «потрійних» лояльностей⁹.

Не вдаючись до розгорнутого аналізу, зазначу, що в інтелектуальних змаганнях ХХ ст. поміж «малоросійським» та «українським» образами «нашого» історіописання переконливу перемогу здобув другий. І хоч його варіанти далеко не тотожні (навіть за радянських часів існували розбіжності в представленні української дореволюційної історіографії, а ще неодноріднішим був її опис науковцями діаспори), наприкінці ХХ ст. вони по-своєму злилися у прагненні підкріпити, обґрунтувати та проілюструвати концепцію «українського національного відродження»¹⁰. Попри часові, особистісні, світоглядні й політичні пріоритети авторів праць, присвячених українському історіописанню, всі вони, починаючи від працього видання 1923 р. книжки Дмитра Дорошенка, представляють його як цілісний та безперервний процес розвитку українського історичного пізнання від києво-руської доби. Як видається, такий інтелектуальний конструкт не в останню чергу був обумовлений невирішенністю упродовж всього ХХ ст. завдань суспільного характеру, для реалізації яких залучалися не лише політичні структури, а й цілі загони істориків, котрі за страх і совість обслуговували

⁹ Журба О. І. *Проблеми історіографічного районування*. С. 57–58.

¹⁰ Пор.: Дорошенко Д. І. *Огляд української історіографії*. Прага, 1923; Марченко М. І. *Українська історіографія* (з давніх часів до середини XIX ст.). К., 1959; Коваленко Л. А. *Історіографія історії Української РСР* від найдавніших часів до Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., 1983; Кравченко В. В. *Нариси української історіографії епохи національного відродження* (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків, 1996; Коцур В. П., Коцур А. П. *Історіографія історії України*. Чернівці, 1999; Колесник І. І. *Українська історіографія (XVIII – початок XX століття)*. К., 2000; Калакура Я. С. *Українська історіографія: Курс лекцій*. К., 2004 (2-е вид.: К., 2012).

(й обслуговують) ці завдання. Окрім того, в українофільсько-му русі від самих початків його формування й аж до появи української держави 1917 р. історики займали помітне місце у розробці та пропагуванні концепту «Україна» в його модерному, національному сенсі. Досить згадати такі постаті першої величини, як Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Михайло Грушевський чи Дмитро Багалій, аби уявити їхню значимість у цих процесах.

До цього переліку імен, гадаю, можна з повним правом додати тих сумлінних фахівців другої-третьої руки, які, хоч і неусвідомлено, забезпечували матеріалом «передовий загін». Годі згадати творчість Михайла Максимовича, Миколи Іванишева, Аполона Скальковського, Михайла Владимира-Буданова, Митрофана Довнар-Запольського, Дмитра Яворницького, Олександра Лазаревського та багатьох інших. Нагромаджену цими науковцями фактографічну «руду», звісно, можна переплавляти на дуже несхожі образи минулого, проте вона, поза сумнівом, придалася для конструктування постаті «нашої» історичної науки.

Концепція «українського національного відродження» знайшла живий відгук серед істориків перебудованого періоду, бо, поза сумнівом, її було запотребувано запитами суспільства, яке щойно починало усвідомлювати себе як самодостатній суб'єкт. З другого боку, це обумовлювалося обставинами як психологічного, так і когнітивного порядку. Пригадую, як наприкінці 1980-х мені здавалося, що в тодішньому соціально-політичному і методологічному хаосі адекватною відповідю не лише на науково-пізнавальні, але й на суспільні запити може стати теорія, підкріплена академічним авторитетом або доти забороненої вітчизняної, або ще майже недоступної української діаспорної історіографії. Додаткову вагу ідеї «відродження» надавала її апробація у західній науковій літературі на матеріалі недержавних народів Центрально-Східної Європи, що відкривало простір для подібних інтерпретацій українського історичного процесу, а також для пояснень розриву з російською традицією

та вписування «нашої» історичної науки до центрально-східноєвропейського контексту.

Варто підкреслити й те, що, напевно, для основної маси істориків у переддень розвалу СРСР найважливішим мотивом швидкої «зміни віх» стала інтелектуальна комфортність концепції «національного відродження». Адже ця схема за своєю моністичною суттю була *mutatis mutandis* подібна до звичної (бо такої ж моністичної) марксистської схеми, отож вона набувала у сприйнятті неофітів універсальних поясннювальних здатностей, а відтак, не змушувала міняти стиль мислення та дозволяла, як і раніше, обмежуватися підбиранням відповідних ілюстрацій до наперед відомої тези.

Згадані причини обумовили те, що в українських історіографічних наративах, найчастіше підручникового жанру, до сьогодні домінує образ пригнобленого вітчизняного історіописання, яке, доляючи заборони та переслідування, відвойовує українську територію і від російських (центральної та регіональної влади, преси, громадської думки, науки), і від польських зазіхань. Процес цей сприймається як безперервний і лінеарний, де естафета історичного знання/пізнання триває без розривів з глибокої давнини, причому «національна» складова такого пізнання не змінює свого обличчя, а точніше просторово-часової ідентичності. Це стосується й історіографії другої половини XVIII – першої половини XIX ст.: тут наративні стратегії репрезентації історіографічного процесу зосереджуються, зазвичай, лише на спадщині Гетьманщини, адже саме в цьому регіоні було сформовано архетип славної історії козацтва та козацької держави, що заклаво параметри сприйняття минулого українського етносу¹¹. При цьому тутешнє історіописання, щільно вмонтоване у концепцію «національного відродження»,

¹¹ У процесі націоналізації уявлень про минуле центральне місце малоросійського інтелектуального простору, у тому числі місцевого історіописання, багато в чому було визначено тим, що саме тут, на відміну від решти українських територій, вже до середини XVIII ст. завершився процес формування домодерної нації.

постає не тим, чим воно було для сучасників, а тим, що в ньому хотіли і хочуть бачити як на рубежі XIX–XX, так і на зламі XX–XXI століть¹².

Як виглядають такі підміни, добре показав у своїй статті Вадим Агадуров, проаналізувавши архівні студії Ілька Борщака над розвідкою про взаємини Франції та України на рубежі XVIII–XIX ст. Перейнятій бажанням продемонструвати, наскільки важливе місце «українське питання» займало в західній політичній думці та французькій зовнішній політиці доби Наполеона, Борщак застосував аж надто своєрідні «джерелознавчі прийоми», які автор статті характеризує так:

Борщакові фальсифікації архівних документів можна поділити на три типи. Суть першого полягає у неточному відтворенні... чи зумисному спотворенні тексту документальних джерел під час перекладу. Другий, значно серйозніший: вставляння у ті чи інші документи домислених самим І. Борщаком уривків, аби створити ілюзію «заангажованості» їхніх авторів в українській справі. Третій, мабуть, найгірший: І. Борщак «вигадує» джерела, котрих ніколи не існувало¹³.

Схожі засоби «патріотичної» інтерпретації джерел, започатковані ще Грушевським, який чи не вперше став перекладати ужиті в джерелах слова «Малоросія» та «малороси» як «Україна» й «українці», відстоюють і сучасні ревнителі

¹² Пригадую відмову редколегії «Українського історичного журналу» у 2003 р. друкувати мою статтю під заголовком «Ф. Й. Туманський: малоросійський інтелектуал поза контекстом українського національного відродження». Вона таки побачила світ, але під дещо дивним для академічного видання заголовком «Ф. Й. Туманський».

¹³ Агадуров В. Народження одного історичного міту: проблема «Наполеон і Україна» у висвітленні Ілька Борщака // Україна модерна. Вип. 9. 2005. С. 212–236 (цит. с. 227).

чистоти ідеї. Наприклад, у рецензії на мою книжку¹⁴, серед іншого, було закинуто таке:

[...] з легкої руки автора знову мають повернутися на стопінки сучасної наукової літератури терміни «малоросі», «слобожани», «новороси», «южнороси», «подоляни», «волиняки» та ін., бо нібіто такою була національна самоідентифікація нашої еліти до середини XIX ст. Автор наполягає на розмежуванні термінів «Україна» й «Малоросія» для того періоду, хоч не лише для нас, але й для будь-якої європейської історіографії є аксіоматичним ретрансляція сучасної назви нації на весь період її історичного розвитку¹⁵.

Ще жорсткіше висловилися автори відгуку провідної організації (Інституту української археографії) на мою дисертацію:

Викликає здивування ніяк не обґрунтований відхід Автора від магістральної канви світової історіографії, коли по суті вже набуло аксіоматичності положення про правомірність екстраполювати сучасну самоназву нації та підні політоніми на весь період її історичного існування¹⁶.

Тенденція, до якої апелюють автори відгуку, звісно, існує, ба, навіть видається доцільною у навчальній літературі чи, скажімо, в ділянках, що не стосуються інтелектуальної

¹⁴ Див.: Журба О. І. *Становлення української археографії: люди, ідеї інституції*. Дніпропетровськ, 2003.

¹⁵ Гирич І. [Рец. на кн.: Журба О. І. *Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII–XIX ст.*] // Український археографічний щорічник. Вип. 8/9. К., 2004. С. 729. (Звертаю увагу, що ані дисертації, ані книжки під такою назвою я не писав. Мабуть, у свідомості сердитого рецензента змішалися як зміст, так і назви двох текстів).

¹⁶ Текст відгуку з моого архіву. Його підписали Віктор Брехуненко, Іван Бутич, Юрій Мицук і Валентина Шандра.

історії. Проте, коли мова заходить про історичну думку, то вимога «українізувати» самоназви є, гадаю, абсурдною. У випадку «Малоросії» це додатково обумовлено ще й тим, що концепт «малоросійства» у проміжку між XVIII – другою половиною XIX ст. пережив запаморочливу смыслову й оціночну еволюцію – від пафосно патріотичного ототожнення з «першоруськістю» до набуття у ході розгортання українського руху антиукраїнського змісту, а в сучасній свідомості за ним остаточно закріпилася яскрава негативна конотація.

Справа, утім, не лише в дражливості для рецензентів самого поняття «Малоросія». Прихильники цілісності та безперервності українського історіографічного процесу, не зважаючи на «соборність» своєї аргументації, не можуть ігнорувати його регіонального характеру, проте воліють тлумачити регіональність не як суму явищ, котрі творять ціле, а як феномен, похідний від цілого та ним же утворений. Здобутки регіонального історіописання під таким кутом зору мають бути конче вписані лише в нероз'ємну картину українського історичного процесу – але аж ніяк не польського, річ Посполитського чи російського. З цієї мисленнєвої схеми бере початок жорстке заперечення регіонального підходу (а заразом і локальних самоназв) у вивчені інтелектуальних процесів, адже такий підхід зasadничо противічний узвичаєному канонові презентації української історії та історіографії.

Ще одним проявлом конструювання «національного відродження» є штучний розподіл текстів другої половини XVIII – першої половини XIX ст. за своєрідною «персонологічною» схемою. Так, Зенон Когут, якому належить найгрунтовніший аналіз поглядів, уявлень, настроїв, симпатій та ідеалів у досить неоднорідному середовищі малоросійської еліти доби згасання Гетьманщини, запропонував упорядкувати цю мозаїку шляхом досить простої операції. Усю багатобарвність «суспільно-політичного» в цьому інтелектуальному просторі ним було втиснуто у прокрустове ложе двох ідейних платформ – автономістської і традиціоналістської. Відповідно, носії тих чи тих поглядів були зараховані

Когутом, а далі і його послідовниками або до числа автономістів (варіант: традиціоналісти, патріоти), або до лав асиміляторів (за логікою бінарного номінування, не патріотів)¹⁷.

Затребуваність схеми Зенона Когута в українській історіографії останніх десятиліть, поза сумнівом, можна пов'язати з пошуками шляхів конструювання безперервності вітчизняного історичного процесу¹⁸. У ньому своїх по-передників повинні мати не лише сучасні герої та їх антиподи, а й відповідні ідеї, прагнення, думки. Тож не дивно, що в більшості сьогоднішніх праць образ «малоросійського автономіста», який докладає зусиль, аби повернути колесо історії у світле минуле своєї Батьківщини, виписується з особливою симпатією і з таким самим щирим смутком, як і образ козака-запорожця, якому Російська імперія перешкодила розвинути потенціал модернізації. Натомість міфологічний «асимілятор», переконаний у неминучості, ба більше, корисності для Малоросії інтеграції до імперських структур, не подобається сучасному українському історикові серед іншого й тому, що він відбирає в «автономіста» лаври реформатора малоросійського життя.

Ідучи за текстом Зенона Когута, зреферую сформульовані ним політичні ідеали представників обох ідейних платформ. Отож «асимілятори» а) розуміли, що плекання автономістських традицій Гетьманщини втратило актуальність; б) були впевнені, що «майбутнє Гетьманщини неминуче пов'язувалося з долею імперії в цілому»; в) «пишалися тим, що були частиною імперії, яка знищила найзапекліших ворогів Гетьманщини...», відкрила їм доступ до імперського

¹⁷ Когут З. *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830*. К., 1996.

¹⁸ Пор. праці: Колесник І. *Український гранд-наратив: Ретроспективи та перспективи* // Ейдос. Вип. 3, ч. 1. К., 2008. С. 153–177; Зашкільняк Л. *Антропоморфний вимір сучасних національних гранд-наративів* // Там само. С. 77–83; Смолій В. А. *Лабораторія українського наративу* // Український історичний журнал. 2012, № 5. С. 4–5; Ясь О. В. *Традиції великих історичних наративів у світлі культурних епох кінця XVIII–XX ст.* // Там само. С. 6–38.

двору та можливостей зробити кар'єру»¹⁹. На противагу цьому, «традиціоналісти/автономісти», як пише Когут, а) «хоча й усвідомлювали себе частиною імперії, все ж таки прагнули, щоб імперський лад в Україні відображав місцеві правові й адміністративні норми»²⁰; б) бажали реставрації «одного з найважливіших елементів козацької України – козацького війська»²¹; в) «уклали й опублікували топографічні описи, місцеві історії, родинні архіви та цілу низку узагальнюючих праць»²²; г) відчували ностальгію «за минулим, без жодних надій на майбутнє»²³.

Намагаючись наповнити цю схему живим людським матеріалом, Зенон Когут, серед іншого, переконує читачів в «асиміляторстві» Олександра Безбородька, Дмитра Трощинського, Григорія Милорадовича та багатьох інших, не менш відомих, осіб²⁴. Тим часом історикам добре відомо, що ці люди доклали руку до проекту відновлення козацького війська (Безбородько²⁵, Трощинський) та, за наказом Павла I, – автономних інституцій колишньої Гетьманщини. Вони журилися згаслою славою своєї вітчизни, збирали історичні документи, матеріально допомагали землякам, перетворювали власні маєтки на осередки «автономістів» та широко приятелювали з ними. Для прикладу, імперський міністр Трощинський надзвичайно пишався дружбою зі скрайнім «автономістом» Василем Капністом та гірко оплакував його

¹⁹ Когут З. *Російський централізм і українська автономія*. С. 226.

²⁰ Там само. С. 231.

²¹ Там само. С. 233.

²² Там само. С. 239–240.

²³ Там само. С. 240.

²⁴ Когут З. *Російський централізм і українська автономія*. С. 226.

²⁵ Для прикладу, ставлення Безбородька до проекту відновлення козацького війська, запропонованого Василем Капністом 1788 р., історики оцінюють по-різному, проте в нашому випадку важливо, що сам автор «асиміляторського маркування» Безбородька вважав, що той «схвалив його [козацький проект. – О. Ж.] з деякими застереженнями» (Когут З. *Російський централізм і українська автономія*. С. 233).

смерть²⁶, а про те, яким магнітом для малоросійських шукачів «случая» всіх ідейних течій і настроїв були петербурзькі апартаменти Безбородька, не доводиться й говорити.

Не залишалися в боргу і «патріоти». Такий затяжий «традиціоналіст», як Андріян Чепа, відзначився не лише збиранням рукописних раритетів і клятвами вірно служити Малоросії, своїй вітчизні. У листі до петербурзького земляка Василя Анастасевича він, з патріотичним пафосом закликаючи публікувати гетьманські статті як пам'ятки малоросійського права, додавав:

И что в них доброго? Можно ли написать глупее, как в оных написано: «Где два козака, там третьего судят». В них много написано о содержании или о жаловании генеральным и полковым старшинам, а путного ничего! Представьте Вы себе, какой зверь был Гетман! Это были пренечестивые деспоты! Российское министерство приуждено было обуздывать их власть теми же договорными пунктами, чтобы они не своеольничали, не отнимали имений, не убивали людей, как скотину. Гетманское правление было самое адское. Каждый гетман, выбранный из козаков, грабил, чтобы обогатить себя и родственников своих. Я, слушая повествования стариков о действиях гетманских, содрогался, ужасался! Поделом, что все они, кроме последнего, или убиты народом, или сосланы в ссылку. А мы въблагодарим Бога, что все то кончилось прежде нас. Малороссия, ежели имеет какия отличныя преимущества, к добру ей служащие, то имеет по милости Российских Государей²⁷.

²⁶ Лист Д. П. Трощинського до Л. І. Голенищева-Кутузова у Петербург: Кибенці, 31 жовтня 1823 р. // Российская национальная библиотека. Отдел рукописей. Ф. 791, № 26, л. 84.

²⁷ Лист А. І. Чепи до В. Г. Анастасевича у Петербург: 28 серпня 1816 // Журба О. І. «Представьте Вы себе, какой зверь был гетман! Это были пренечестивые деспоты!» (з листа свідомого українського патріота, автономіста та

Коментарі зайві... Повертаючись до штучності Когутових критеріїв розподілу на «традиціоналістів» та «асиміляторів», варто визнати, що гру в «справжніх» і «ненсправжніх» українців розпочав не він. Оминувши сентименти народницької історіографії, нагадаю близьчу парадигму – радянську. Під пером радянських істориків кожний селянський погром, козацький розбій, гайдамацький наїзд чи побутовий конфлікт поставав як прояв визвольної класової боротьби, а його учасники, на відміну від своїх опонентів, – як герої та «буревісники» майбутньої революції. У сучасному дискурсі цю дихотомію було підхоплено: всі соціальні, суспільні, політичні, навіть міжособистісні конфлікти стали сприйматися крізь призму боротьби за національну самобутність та незалежність. За такого підходу навіть вірного царського служаку, малоросійського генерал-губернатора Миколу Рєпніна, який конфліктував із керівництвом через одвічну опозицію центральної та регіональної влади і через добре взаємини з місцевою малоросійською елітою, українські історики зараховують до числа ледь не провідних діячів українського автономізму²⁸. Коли вже так, то, гадаю, на цю роль з набагато більшими підставами може претендувати київський генерал-губернатор Дмитро Бібіков, який в істотно складніших умовах, ніж його малоросійський колега, жорстко «розчищав» Правобережну Україну для її освоєння малоросійськими інтелектуалами²⁹.

традиціоналіста початку XIX століття) // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 3. Дніпропетровськ, 2009. С. 203.

²⁸ Полонська-Васilenko H. *Історія України*. Т. 2. К., 1992. С. 290–292; Дячук Л. В. *Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.) як пам'ятки історичної думки*. Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2001; Світленко С. І. *Генезис українського народолюбства // Світленко С. І. Світ модерної України кінця XVIII – початку ХХ століття*. Дніпропетровськ, 2007. С. 25; Конопка Н. О. *Малоросійський військовий губернатор Микола Григорович Рєпнін*. Автореферат дис. ... канд. іст. наук. Дніпропетровськ, 2008.

²⁹ Наскільки логіка національного історіописання здатна приводити до парадоксальних оцінок, ілюструє монографія Валентини Шандри

Ще одним доказом штучності розподілу на «традиціоналістів» та «асиміляторів» є парадокс знакового для української культури тексту – анонімної «Істории русов». Палітра претендентів на його авторство, запропонована науковцями, суміщає як скрайніх «традиціоналістів» (Григорій та Василь Полетики, Василь Капніст), так і радикальних «асиміляторів» (Олександр Безбородько). Годі нагадати, що за цим твором закріплено стійку репутацію патріотично-го, антиросійського, а отже, «автономістського». Разом з тим, як бачимо, серед його можливих авторів убачають людей цілком протилежних поглядів, тож насувається думка, що або «автономісти» не надто відрізнялися від «традиціоналістів», або сумнівною є дотеперішня інтерпретація «Істории русов»³⁰.

Для з'ясування соціальних та політичних ідеалів, які багато в чому визначали орієнтири малоросійської еліти, варто обговорити поширеній у сучасній історіографії висновок, згідно з яким «традиціоналістські тенденції загальмували, але не змогли зупинити поступову асиміляцію й інтеграцію української шляхти з імперським російським дворянством»³¹. Така інтерпретація передбачає побутування серед певної частини малоросійської еліти устремлінь

«Генерал-губернаторства в Україні» (К., 2005). На думку авторки, навіть у цілому лояльне ставлення до українського питання та його активістів з боку влади, наприклад, київського генерал-губернатора Дондукова-Корсакова упродовж 1880-х рр., мало такі самі негативні наслідки для українського руху, як і його відверте переслідування, бо, мовляв, розслаблювало борців, не народжувало героїв, пом'якшувало ситуацію гноблення, а отже, визволення і відродження (с. 312). Тобто сучасного історика дратує не стільки політика російської влади, скільки сам факт її присутності в національному проекті української історії XIX століття.

³⁰ Пор. цілком нове прочитання цього тексту й імперських контекстів, у яких він виник, запропоноване Сергієм Плохієм: Plokhy S. *The Cossack Myth. History and Nationhood in the Age of Empires*. New York: Cambridge University Press, 2012.

³¹ Когут З. *Російський централізм і українська автономія*. С. 240.

до боротьби проти зрівняння у правах з російським дворянством. Однак чимало безсумнівних «традиціоналістів» були російськими дворянами, а тому описати їхній спротив згаданій інтеграції буде, м'яко кажучи, складним завданням. Простіше поставити під сумнів існування самого «традиціоналізму» як свідомого ідейного та громадського напряму. Адже якщо українська еліта цілком асимілювалася, втративши своє специфічне регіональне та етнічне обличчя, то хіба не російські дворяни Маркович, Максимович, Драгоманов, Симонов (Номис), Леся Українка, Тарновський, Галаґан та багато інших були лідерами того, що нині називають «українським національним відродженням»? Свого часу констатація перемоги «асиміляторів» над «традиціоналістами» стала одним із аргументів народницького погляду на місцевих дворян як на «зрадників народних мас», що не дорошли до розуміння «національних завдань». Нагадаю, проте, абсолютно слушну думку Омеляна Пріцака, який ще 1966 р. виступив із гострим спростуванням цієї тези Михайла Грушевського та його народницьких попередників і послідовників, які, за словами автора, «затратили цілковито критерії реальності і створили міт про «окремий характер українського народу», про зраду українських вищих верств і т.д.», хоч тим часом «український народ і по упадку козацької держави був нормальним народом»³².

Зрештою, проблема полягає не стільки в тому, кого з малоросійських діячів другої половини XVIII – першої половини XIX ст. розмістити під тим чи тим ідейним прапором, скільки у виборі теоретико-методологічних підходів та бракові багаторівневої історіографічної традиції вивчення інтелектуальної історії. Адже, попри увагу до суспільно-політичних рухів і культурного життя згаданого періоду, інтелектуальний ландшафт досі представлено здебільшого з перспективи «відповідальності» еліт за долю українського проекту. І хоч останнім часом така ситуація

³² Пріцак О. У століття народин Михайла Грушевського // Україна модерна. Вип. 12. К., 2007. С. 180.

почала змінюватися³³, проте й досі інформацію про персональний склад, духовний світ, інтелектуальний потенціал, історичні уявлення, повсякденне життя, господарські кло-поти малоросійської еліти, зазвичай, обмежено арсеналом відомостей, нагромаджених на зламі XIX–XX ст. До чого це призводить, йтиметься далі.

Малоросійські інтелектуали – герої «українського національного відродження»

Наприкінці XIX ст. Олександр Лазаревський опублікував (переважно в журналі «Киевская старина») низку матеріалів і статей про осіб, від яких нині прийнято розпочинати генеалогію наукової української історіографії: Ф. О. Туманського (1757–1810), В. Я. Ломиковського (1778–1845), А. І. Чепу (бл. 1760 – не пізніше 1822). Перший з-поміж них, нащадок знаного старшинського роду, не тільки зробив у Петербурзі успішну кар'єру, а й зумів зайняти помітне місце у літературному житті столиці. Після закінчення Кенігсберзького університету та повернення на службу до Малоросії Туманський запропонував кілька проектів її вивчення, адресованих або Академії наук (відкриття академічної книжкової лавки та філії Академії у Глухові, план написання повної наукової історії Гетьманщини), або президенту Малоросійської колегії Петру Румянцеву-Задунайському (план і програма статистико-економічного обстеження регіону). Після його переїзду до столиці в середині 1780-х рр. ці задуми були частково реалізовані. Мешкаючи тут, Туманський пробував себе у поезії, художній та науково-популярній прозі, виступав як економічний

³³ Пор.: Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект). Дніпропетровськ, 2011.

письменник, видавець, історик і археограф³⁴. У середині 1790-х він повернувся на батьківщину й пізніше не виходив на широку публічну арену.

Однак, за Лазаревським, незадовго до смерті Федір Туманський, уже як визнаний знавець місцевої історії та значний поміщик, уклав записку про походження «малоросійського благородного стану». Такого змісту записки, що їх появлі стимулювали ускладнення, пов'язані з нобілітацією малоросійського дворянства Герольдією, належали й кільком іншим авторам (до нас дійшли тексти Василя Полетики, Андріяна Чепи, Василя Чарниша, Миколи Стороженка та ін.). Тексту записки Туманського до сьогодні не знайдено, а історики згадують про неї за інерцією довіри до Лазаревського. Безуспішно шукав цей твір і я сам, тож затрепетав, натрапивши в одному з авторефератів на аналіз змісту та ідейної спрямованості загадкового тексту³⁵. Мої очікування, як і можна було сподіватися, виявилися марними, проте їх з надлишком компенсувала упевненість автора в тому, що відсутність самого тексту не є перешкодою для підтвердження суспільної позиції «автономіста» Туманського.

У полон таких самих конструкцій потрапив ще один герой Лазаревского. У 1894 р. науковець придбав дві рукописні збірки першої половини XIX ст., укладені Василем Ломиковським, які стосувалися історії Гетьманщини. Полтавський поміщик Ломиковський був одним із зачинателів вітчизняного лісництва, активним автором «Трудов Вольного економіческого общества», людиною кола Дмитра Трощинського, а Миколі Гоголю, синові свого приятеля Василя Гоголя-Яновського, він послужив прототипом

³⁴ Журба О. І. Ф. Й. Туманський // Український історичний журнал. 2003, № 3. С. 124–137; № 6. С. 119–131; 2004, № 1. С. 111–119; Литвинова Т. Ф. Соціально-економічні погляди й господарські інтереси Ф. Й. Туманського // Там само. 2007, № 1. С. 70–94.

³⁵ Дячук Л. В. Історико-правові записки українського дворянства (кінця XVIII – початку XIX ст.). Автореферат дис. ... канд. істор. наук. К., 2001.

підприємливого поміщика Констанжогло в «Мертвих душах»³⁶. Лазаревський, добрий знавець джерел, не міг не помітити, що знайдені ним матеріали були всього лише свого роду конспектом з праць вітчизняних та зарубіжних істориків, а також виписками з уже надрукованих та, почасти, відомих рукописних джерел³⁷. Цінність, отже, складали передусім нотатки шанувальника минулого, який активно коментував прочитане й переписане у численних помітках. Шукаючи пояснення заняттям свого героя, Лазаревський припустив, що той громадив матеріал для написання нової малоросійської історії, про необхідність чого в освічених колах багато говорили вже з останньої чверті XVIII ст. У прагненні поповнити новим персонажем тільки-но відкритий і ще не дуже густий ряд «прежніх ізыскателей малороссийской старины», Лазаревський не зауважив очевидного – тогочасної культурної моди серед освічених малоросійських поміщиків на збирання родинних паперів та матеріалів місцевої історії. Вони й справді мріяли про появу нової, суголосної новим запитам, історії своєї вітчизни, проте не як активні творці, а передусім як її потенційні споживачі.

Підставою для включення Ломиковського до грона оригінальних творців вітчизняної історії послужив рукопис «О Малороссии. О древних обычаях малороссийских, о службе воинской и гражданской, о чинах и должностях чиновников», відоміший під назвою «Словарь малороссийской старины», яку надав йому сам Лазаревський, опублікувавши цей текст 1894 р. та зауваживши, що «самостоятельную работу Ломиковского представляет один только здесь печатаемый словарь»³⁸. Гірким би було розчарування Лазаревського, що з такою любов'ю творив пантеон перших

³⁶ Журба О. І. Василь Якович Ломиковський: історик чи агроном? // Січеславський альманах. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2006. С. 153–158.

³⁷ Див.: Бовгиря А. Козацьке історіописання в рукописній традиції XVIII ст. К., 2010.

³⁸ Лазаревский А. Предисловие // Словарь малорусской старины, составленный в 1808 г. В. Я. Ломиковским. Киев, 1894. С. II.

малоросійських істориків, якби він дізнався, що і цей текст Ломиковського є не оригінальним твором, а всього лиш, як переконливо показав Володимир Кравченко³⁹, виписками з опублікованого 1803 р. словника Миколи Яновського⁴⁰.

Обсяг інформації про Ломиковського, зібраної ще у позаминулому столітті, до сьогодні практично не розширився, однак його «історіографічна доля» зазнала кардинальних змін. На доробок Лазаревського, зокрема, спирається Дмитро Дорошенко, який назвав Ломиковського не тільки збирачем старовини, але й натхненним дослідником, діячем «української патріотичної історіографії» кінця XVIII – початку XIX ст.⁴¹. Так само впевнено кваліфікує полтавського поміщика Дмитро Багалій як «одного з представників української шляхетської історіографії»⁴². Образ, сформований обома цими авторитетними науковцями, справив гіпнотичний вплив на сучасних дослідників, що долучилися до його остаточного забронзовіння. Приміром, у книжці Ірини Колесник уже читаємо, що Ломиковський був відомим істориком свого часу; що він займався «антикварною діяльністю» та «підготував матеріали для написання повної історії України», а також що він був автором кількох оригінальних досліджень, зокрема, «О первобытных жителях Малоросии обеих сторон Днепра» (насправді, як встановив ще Лазаревський, це виписки з опублікованих робіт С. Богуша-Сестренцевича), а також «Запасы для малороссийской истории» (насправді йдеться про збірку компіляцій)⁴³. Ще парадоксальнішими видаються схожі оцінки у монографії Володимира Кравченка: переконливо

³⁹ Кравченко В. В. *Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.)*. Харків, 1996. С. 79.

⁴⁰ Яновський Н. *Новий словотолкователь, расположенный в азбучном порядке*. Т. 1–2. СПб, 1803.

⁴¹ Дорошенко Д. І. *Огляд української історіографії*. С. 61, 68–69.

⁴² Багалій Д. І. *Нариси української історіографії за доби феодалізму й доби капіталістичної // Багалій Д. І. Вибрані праці. Т. 2: Джерелознавство та історіографія історії України*. Харків, 2001. С. 351.

⁴³ Колесник І. І. *Українська історіографія*. С. 199–200, 203.

довівши компілятивний характер «Словаря малороссийской старины», автор далі стверджує, що Ломиковський «займався дослідницькою та видавничаю діяльністю»⁴⁴.

Одним з приятелів Василя Ломиковського був його земляк та сусід Андріян Чепа, також небагатий полтавський поміщик кола Дмитра Трощинського. Дякуючи концепції Грушевського та інтерпретаціям Когута, діяльність Чепи, який зібрав цінну колекцію рукописних джерел та щедро ділився нею з тими, хто, на його думку, міг написати славну історію Малоросії, теж стала одним із символів «національного відродження». Бажання підвищити науковий статус як самого Чепи, так і малоросійської історіографії того часу в цілому зрозуміле, проте навряд чи є достатньо підстав, аби пов'язати з ним, так само як і з Ломиковським, спроби наукової організації історичних студій, а тим більш включати його до числа дослідників та видавців наукової продукції⁴⁵. Історіографічна традиція упевнено відносить Чепу до числа «патріотів». Але яких? В опублікованому Лазаревським та Горленком листуванні Чепи 1804–1810 pp.⁴⁶, переважно з Василем Полетикою, навряд чи випадає ототожнювати взаємні клятви кореспондентів у любові до Малоросії та малоросійської нації з модерним українофільством. Адже йшлося про інші просторові межі та критерії «свого» й про інакшу соціальну орієнтацію патріотичних почуттів, ніж це було притаманно людям середини – другої половини XIX ст. Ті, засвоївши ідеї Романтизму, вже відкривали для себе нову, етнічну батьківщину з набагато ширшими кордонами, ніж стара Малоросія, та з інакшим типом патріотизму, ніж традиційний становий патріотизм нашадків козацької

⁴⁴ Кравченко В. В. *Нарисы з украинской историографии*. С. 288.

⁴⁵ Там само. С. 288.

⁴⁶ Горленко В. П. Из истории южнорусского общества начала XIX века (Письма В. И. Чарныша, А. И. Чепы, В. Г. Полетики и заметки к ним) // Киевская старина. 1893, январь. С. 46–60; Два письма А. И. Чепы, собирателя к. XVIII в. письменных памятников по истории Малороссии / Публ. А. М. Лазаревского // Киевская старина. 1890, май. С. 366–369.

старшини. За браком окремого імені, а також завдяки чисельності в культурницькому рухові тих часів вихідців із колишньої Гетьманщини, цю «нову батьківщину» теж стали називати Малоросією.

Ідеальний образ «нової» Малоросії було визначено ареалом домінування у простонародному середовищі української мови та етнографічних прикмет. Його просторові характеристики, поза сумнівом, досить точно окреслювали кордони дії майбутнього «українського проекту». Уявлювана по-новому Малоросія відрізнялася від «України» тільки своїм місцем у ширших, конкуруючих між собою, інтелектуальних просторових конструкціях. Обговорюючи цю зміну ідентичностей, варто пам'ятати, що новації, зазвичай, не стільки заміщують старе, скільки накладаються на нього та адаптують його до нових інтелектуальних контекстів, у тому числі й у сфері історичної свідомості, що сприяє появі складних і рухливих як взаємовиключних, так і включених ієрархій історичної та історіографічної культури.

Повертаючись до листування «автономіста» Андріяна Чепи з Василем Анастасевичем, можемо, гадаю, переконатися у неспроможності, ба історіографічній кур'йозності, періодизації «українського національного відродження», що її запропонувала Ірина Колесник. Перший період, «відповідно до зміни політичної ідеології українства», авторка пропонує називати «реставраційним» (1780-ті рр.– перша чверть XIX ст.), оскільки, мовляв:

[...] провідною політичною ідеєю цієї доби була ідея українського автономізму, яка простежується від історичної публіцистики Г. Полетики до прагнень українських масонів та Малоросійського товариства 20-х років XIX ст. [...] Політичну платформу реставраційних ідей і проектів українських автономістов становить історичний легітимізм, метою якого «було відновлення старої державності в її давніх границях»⁴⁷.

⁴⁷ Колесник І. І. Українська історіографія. С. 217.

Залишмо осторонь вигаданий «автономізм» українських масонів та міфічні прагнення не менш міфічного Малоросійського товариства. «Проникливість» такого роду міркувань добре засвідчує бодай те, що авторка на підкріплення своєї характеристики національно-визвольних рухів т. зв. історичних націй цитує уривок зі статті Івана Лисяка-Рудницького, який насправді відносив Україну до категорії «неісторичних» націй⁴⁸. Стосовно ж виділеного авторкою «реставраційного періоду», то як людина, певною мірою обізнана з текстами тогочасних інтелектуалів, можу засвідчити, що навіть у Григорія Полетики, одного з найяскравіших політичних письменників та істориків Гетьманщини тих часів, людини зі стійкою репутацією «автономіста»⁴⁹, непросто виявити прагнення до «відновлення старої державності в її давніх границях», особливо коли зважимо на те, що й відновлювати Полетиці-старшому було нічого, адже він помер ще за «старого режиму».

⁴⁸ Пор.: Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. К., 1994. С. 146.

⁴⁹ Див.: Литвинова И. Ф. Общественная мысль Украины второй половины XVIII – первой половины XIX веков: Григорий и Василий Полетики. Автореферат дис... канд. истор. наук. Днепропетровск, 1993; Її ж. «Прогрессивный консерватизм» – выпадковое словосочетение чи факт української суспільної думки другої половини XVIII ст. // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. Вип. 1. Дніпропетровськ, 1997. С. 372–385; Її ж. Малоросс в российском культурно-историографическом пространстве второй половины XVIII века // Там само. Вип. 2. Дніпропетровськ, 2001. С. 28–64; Її ж. Матеріали до біографії Василя Григоровича Полетики // Історія і особистість історика. Збірник наук. праць, присвячених 60-річному ювілею проф. Г. К. Швидько. Дніпропетровськ, 2004. С. 202–217; Її ж. Освітні традиції дворянства Лівобережної України в другій половині XVIII – на початку XIX ст. // Схід-Захід: Історико-культурологічний збірник. Вип. 7. Харків, 2005. С. 52–63; Її ж. Папери родини Полетик в архівосховищах України та Росії // Архіви України. 2006, № 1–6. С. 47–68; Її ж. Поміщицькі інструкції другої половини XVIII століття («Должности дворовых людей» Г. А. Полетики) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. Т. 6. К., 2006. С. 46–56.

Треба мати неабияку фантазію, щоб спроби адаптації людей та інституцій до нових правил життя в імперських структурах (а це дійсно активізувало громадську та історичну думку) сприймати за «політичну платформу», а тим більш за поштовх до практичних акцій з реставрації Гетьманщини, які буцімто визначали настрої суспільства аж до повстання декабристів. Утім, історіографічна інерція буває сильнішою за здоровий глузд. Слідом за Іриною Колесник ідею «реставраційного періоду» підхопив ще один вузівський підручник з історіографії⁵⁰, тож сьогодні студент українського істфаку точно знає, що громадську та історичну думку 1780-х – першої чверті XIX ст. надихало вироблення рецептів того, як зупинити колесо історії та повернутися до золотих часів втраченої козацької державності.

Аби показати, до яких дивовиж може привести таке тлумачення «реставраційного періоду», дозволю собі навести довгу цитату зі статті Володимира Потульницького:

Українські традиціоналісти (Нащинський, Щербацький, Кониський, Полетика, Бантиш-Каменський, Маркевич, Маркович, Рєпнін-Волконський та ін.) в період остаточної інкорпорації козацької держави до складу Російської імперії поступово замінюють свої автохтонні і метропольні аспірації на реставраційні. Ставши реставраторами, традиціоналісти не лише ввібрали певні елементи інтеграціонізму XVII ст., в тому числі погляд на месіанську роль Києва як другого Єрусалиму, але й обстоюють окремішність української і російської історії, геральдики, літературної історії та природного права. Маючи на меті реставрацію традицій у формі відновлення гетьманату, вони слідом за Семеном Діловичем обстоюють ідею якщо не вищості, то принаймні рівності Україні і Росії⁵¹.

⁵⁰ Калакура Я. С. Українська історіографія. Курс лекцій. К., 2004. С. 159 (2-ге вид. К., 2012. С. 156–157).

⁵¹ Потульницький В. А. Історіософія Гердера як синтез раціоналізму і пієтизму та її вплив на українську і російську історіографію // Український

Коментарі до цієї цитати видаються здивими. Що ж до Андріяна Чепи, то він залишив сучасним дослідникам власну «патріотичну» відповідь, яку теж варто навести повністю:

Хмельницкий принял Литовскийstatut и какие-то уставы и привилегии российских князей и княжат литовских и королей польских, которых мы всех не знаем,— принял, может быть, потому, что лучших не видел и новых написать не умел. Это закон самый разбойнический. Мы видим действие онаго на Польше, где вольность писать законы отличала народ возмущениями и где по слабости сего закона богатые помещики поглотили всех беднейших дворян. Там не было безопасности ни имению или собственности, ни лицам. По щастию, в Малороссии подобные безпутства предупреждены мудрыми указами и учреждениями, а без того монахи и вельможи поработили бы нас. Вы и я поставили бы за честь носить ливрею князя Вишневецкого, или называться келейником его высокопреподобия. Должно признаться, что нет в свете лучшаго устройства (организации) государственного, как в России. Нет лучших людей, как русские⁵².

Ще виразніше «автономіст» Чепа висловився про перші паростки нової малоросійської літератури: «Русские, читая Котляревского „Энеиду“ могут заключать, что малороссияне говорят совсем не русским языком. Но приехавши сюда, увидят противное»⁵³.

археографічний щорічник. Вип. 11. К., 2006. С. 309–317.

⁵² Лист А. I. Чепи до В. Г. Анастасевича в Санкт-Петербург: 28 серпня 1816 р. С. 203.

⁵³ Лист А. I. Чепи до В. Г. Анастасевича в Санкт-Петербург: 12 жовтня 1813 р. С. 196.

процесів. Більш продуктивне розуміння регіональної історії як наукового напряму й методу запропонував Євгеній Чернов: «Острие предлагаемого подхода, на мой взгляд, лучше всего представить в форме утверждаемого через „не“ тезиса: „регион“ в региональной истории есть не данность, а искомое». Закликаючи виявляти регіональну специфіку для глибшого розуміння цілого через часткові прояви, Чернов уводить поняття «блуждающий регион», «мерцающий регион», «мерцающая региональность», а також убачає потребу поширення ідеології регіональної історії на її термінологічні супутники «субрегион» та «макрорегион»⁵⁵.

Відштовхуючись від цих міркувань, я обстоюю погляд на українську історіографію другої половини XVIII – першої половини XIX ст. як на повільний процес становлення, консолідації та націофікації регіонального історіописання⁵⁶.

⁵⁵ Чернов Е. А. *Региональная история: опыт теоретической интерпретации*. С. 38–48.

⁵⁶ Журба О. І. *Становлення української археографії: люди, ідеї інституції*. Дніпропетровськ, 2003; Його ж. *Становлення української археографії та історіографічний процес другої половини XVIII–першої половини XIX століття*. Автореферат дис. ... д-ра істор. наук. Дніпропетровськ, 2004; Його ж. *Духовно-культурна ситуація на Лівобережжі Україні другої половини XVIII–першої половини XIX століття і розвиток місцевих історичних студій* // *Історія і особистість історика*. Збірник наук. праць, присвячених 60-річному ювілею професора Ганни Кирилівни Швидько. Дніпропетровськ, 2004. С. 218–240; Його ж. «*Неісторіографічне*» в формуванні регіональної історіографії Слобожанщини // Харківський історіографічний збірник. Вип. 8. Харків, 2006. С. 142–154; Його ж. *Історіографічний процес другої половини XVIII–першої половини XIX ст. як передісторія українського історіописання* // *Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича*. Львів, 2006–2007. С. 408–417; Його ж. Проблеми історіографічного районування та пошуки регіональних ідентичностей // Регіональна історія України. Вип. 2. К., 2008. С. 47–58; Його ж. Образ «української історіографії» другої половини XVIII–першої половини XIX ст. в історичній літературі // *Historia–mentalność–tożsamość. Miejsce i rola historii oraz historyków w życiu narodu polskiego i ukraińskiego w XIX i XX wieku*. Rzeszów, 2008. S. 124–130; Його ж. Політичні ідеали малоросійського дворянства другої половини XVIII–першої

Регіональне історичне пізнання постає під цим кутом зору як частина загальноімперської науки, проте його ідейні та проблемно-тематичні акценти, спричинені інтелектуальними викликами Романтизму, починають закладати на традиційному полі російського історичного знання нові історіографічні ієрархії. Саме в цьому контексті, з появою нового типу самосвідомості, переосмислювалися мета, мотиви, завдання, способи, стилі та джерела опису історії, а отже, було задано старт такому явищу, як формування «національного» погляду на мету історіописання.

Безумовно, таким міркуванням властива деяка теологічність, націлена на пошуки елементів національного у домодерному соціумі. Однак зверну увагу на те, що ознаки національного історичного мислення, оприявнені, хоч і в зародковому стані, на зламі 1830–1840-х рр., були результатом становлення, а не розвитку здавна існуючого. Поза тим, регіональний підхід дає змогу суттєво послабити «малоросоцентричність» у представленні історіографічного процесу, показати перервність української історіографії та, врешті, що для мене зараз важливо, зіставити функціонування історичної та історіографічної культури XVIII – початку ХХ ст. з сьогоднішніми уявленнями про неї.

Застосування регіонального підходу вимагало певного термінологічного інструментарію. Тому запровадження понять «малоросійське», «слобідське», «новоросійське», «правобережне» історіописання мало за мету адекватно відобразити специфіку знання/пізнання в окремих регіонах у період, коли його творці ідентифікували себе та минуле свого краю насамперед у категоріях адміністративно-територіального і станового патріотизму. Збірним терміном для охоплення цих історіографічних сегментів стало поняття «українська регіональна (провінційна) історіографія». Співвідношення між ним та поняттям «українська національна історіографія» мені уявляється як взаємозалежність

половини XIX ст. в історіографії // *Historia – mentalność – tożsamość. Studia z historii, historii historiografii i metodologii historii*. Poznań. 2010. S. 165–173.

явища, що формується, від явища, що слугувало його попередником і фундаментом.

Така дослідницька оптика дозволяє поставити під сумнів цілісність та безперервність українського історіографічного процесу загалом і його сегменту другої половини XVIII – першої половини XIX ст. зокрема. Навпаки, процес цей, коли дещо спрощувати, постає вже не як поступова еволюція бодай і не зовсім зрілого, але безсумнівно й завжди «українського» історіописання, а як асинхронний розвиток регіональних історіографічних ареалів, кожний з яких по-своєму вписано до структур польського чи загальноросійського знання/пізнання. Своєю чергою, такий погляд на становлення українського способу осмислення минулого через поступове поєднання множинних регіональних варіантів потребує власного понятійного визначення. Найдекватнішим, на мою думку, тут видається термін «націофікація» регіональних ідентичностей (у сенсі їх «консолідації», «уніфікації») у напрямку формування каркасу загальнонаціональної історичної свідомості.

У цьому зв'язку варто нагадати, що навіть після появлення українського інтелектуального життя й суспільного руху в середині XIX ст. й далі ключовою залишалася потреба не так подолати в освічених колах сепаратні тенденції у розумінні «російського» чи «польського», як поєднати окремішні регіональні ідентичності та «склеїти» на їх основі образ єдиної української етнічної території, єдиної етнічної культури, єдиного минулого, теперішнього і майбутнього. Йшлося, отже, про «вилучення» місцевих самосвідомостей з ієархії «загальноросійського» та включення їх до «загальноукраїнського» (таке завдання, як відомо, зберігає свою актуальність до сьогодні).

Що ж до часів другої половини XVIII – першої половини XIX ст., то про такі напрями думання говорити ще не доводиться. Українські етнічні території у цей період настільки відрізнялися за соціоекономічними, культурними, конфесійними та демографічними характеристиками, що навіть один з найавторитетніших національно орієнтованих

істориків ХХ ст. Олександр Оглоблин змушений був визнати непридатність концепції Михайла Грушевського, запропонувавши розглядати «довге українське XIX століття» як історію конгломерату окремих територіальних утворень, чиє взаємне «ознайомлення» призвело врешті-решт до формування передумов національного проекту⁵⁷.

Одним із найдражливіших місць регіонального підходу є «мирне» розташування українського історіописання у лоні російської імперської історіографії. Це насуває потребу запровадження ще однієї термінологічної дефініції, котра би допомогла пояснити й описати генезу національної історіографії як процес «націофікації» та «консолідації» регіональних історичних ідентичностей в спільному образі минулого, що почав формуватися в середовищі інтелектуалів з кінця 1830-х рр. На мою думку, тут найпридатнішим є поняття «ієрархії регіонально-історіографічних ареалів», або «ієрархії історіографічного простору». Як видається, воно має достатній пізнавальний потенціал бодай у тому сенсі, що може викликати дискусію, або принаймні спонукає залишитися над потребою перегляду лінійних схем розвитку української історичної науки та, можливо, зніме одвічні побоювання з приводу «імперського контексту»⁵⁸.

Немає сумніву, що поділ історіографічної території, яку досі сприймали за цілісну, на регіональні сегменти вимагає рефлексії щодо історіографічного районування, його принципів і завдань. Природа такого районування значно складніша й ефемерніша, ніж сутність районування історичного. Це обумовлено як принадлежністю історіописання до мінливої сфери інтелектуального, так і вітчизняними традиціями вивчення історіографії, що досі не заторкувало історичну свідомість соціальних груп, місце «історіографічного» в ментальних структурах, попит і пропозицію на

⁵⁷ Оглоблин О. П. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Український історик. 1971, № 1–2. С. 5–16.

⁵⁸ Пор.: Миллер А. И. Империя Романовых и национализм: эссе по методологии исторического исследования. Москва, 2006. С. 14–32.

інформацію про минуле, тобто «історіографічний ринок». Станом на сьогодні дослідження здебільшого зосереджуються на поодиноких текстах «видатних» авторів, репертуар яких практично не зазнав змін уже понад століття. Сказане означає, що вивчається не масове, а унікальне явище – за означенням сумнівне, коли мова заходить про репрезентативність джерел для розуміння історіографічної ситуації у цілому. Адже за такого підходу кожний зі згаданих текстів набуває не територіального, а «осередкового» характеру, і його нанесення на «історіографічну мапу» не дає цілісного уявлення про регіональний сегмент («історіографічний регіон»), до якого цей текст уписано.

Додаткових складнощів історіографічному районуванню надає проблемність українського історичного районування – як відомо, нестабільного, мінливого в адміністративно-політичному плані, відмінного за геополітичними, демографічними, конфесійними, соціоекономічними та, врешті, мовними параметрами. Для прикладу, адміністративні контури Новоросії середини XVIII ст. суттєво відрізнялися від її контурів середини XIX ст.; під «Малоросією» розуміли зовсім не один і той самий простір у другій половині XVII, XVIII та XIX ст.; так само по-різному окреслювали й межі «України» між XVI–XVIII ст. та на початку й наприкінці XIX ст. Упродовж століть колосальні міграційні процеси зривали з місця мільйони людей, які переносили на нові території, окрім виробничих і повсякденних навичок, ще й свої місцеві, у тому числі історичні, уявлення. Врешті, ще одна складність виникає у зв'язку з особистою мобільністю людей, зайнятих продукуванням історичних текстів, тож результати історіографічного районування мають небагато шансів збігатися з результатами районування історичного⁵⁹.

⁵⁹ Згадаймо бодай петербурзьких малоросів другої половини XVIII – першої половини XIX ст., редколегію журналу «Основа», О. Бодянського, П. Куліша та М. Костомарова, чия особиста неприсутність на українській території не була для них та їхніх сучасників підставою виключати їх з малоросійського або українського культурного простору.

Поза тим, неабияким гальмом для виокремлення історіографічних регіонів є інерція мислення багатьох українських дослідників, кому досі важко вивільнитися з-під корпоративного тиску вимог, процедур та ритуалів. Більшість науковців, які займалися/займаються проблемами становлення української історіографії, виходять a priori з її існування від києво-руських часів як цілісного явища, котре то згасало під тиском історичної думки метрополій, то, відроджуючись, ставало самодостатнім та намагалося вирватися з обіймів колоніального історичного мислення. На противагу цьому, я виходжу з тези, що українська історіографія як феномен культурно-інтелектуального порядку не могла з'явитися до сформування уявлень про цілісний український народ-етнос, котрий виступає суб'єктом історичного процесу. Така система уявлень, як відомо, є суголосною появі модерної національної ідентичності, коли у свідомості еліти, тобто виробника та основного споживача історичних писань, потреба «нашого спільнотного минулого» актуалізується паралельно з рештою громадських, інтелектуальних, культурних і моральних цінностей. У такий спосіб образ спільної історії не «відроджувався», а «відшукуувався», тобто, по суті, був сконструйований освіченими верствами роз'єднаних українських регіонів.

Застосування регіональної оптики дозволяє виявити асинхронність таких процесів у різних українських регіонах, а отже, констатувати наявність якісно інакших ареалів. Зокрема, на теренах Російської імперії найбільш органічним та безперервним постає історіописання «старої» Малоросії-Гетьманщини. Поступова зміна стилів і методів історичних досліджень, укорінена літописна традиція, сформована ще наприкінці XVII ст. з власною проблематикою, джерелами, ідейними настановами та «кадровим забезпеченням», визнали провідну роль цього регіону в консолідації національної історичної науки. Попри це, інституціалізації місцевої історіографії тут не відбулося. Це можна пояснити передусім тісними зв'язками малоросійських інтелектуалів з московсько-петербурзьким культурним простором – столичними

товариствами, журналами, друкарнями та, врешті, з широким неформальним спілкуванням. Створюючи чималі перспективи для реалізації «малоросійських» проектів, це не могло не гальмувати інституціоналізацію історичної науки в самій Малоросії, де аж до кінця XIX ст. так і не виникло ані «свого» наукового історичного товариства, ані періодичного видання, яке б орієнтувалося на минуле власного регіону⁶⁰.

Доводилося використовувати позарегіональні можливості, хоч і не завжди успішно. Так, спроби Олександра Лазаревського, який 1885 р. став дійсним членом Київської археографічної комісії, подолати регіональне спрямування цієї інституції, націленої на вивчення Правобережної України, і використати її для публікації джерел з історії Гетьманщини не увінчалися успіхом. Що ж до «Киевской старины» і «Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца», де Лазаревський активно публікувався, то обидва часописи були не стільки українофільськими, скільки, по суті, являли собою інтелектуальний майданчик співіснування гуманітаріїв різного професійного рівня та найрізноманітніших історико-культурних ідентичностей, поєднаних здебільшого на спільному предметному полі дослідження минулого українських теренів Російської та Австро-Угорської імперій.

Це породжувало переплетення образів минулого у складних, мінливих, а простіше кажучи, незрілих ієрархіях місцевих історій. У ході поступової «націоналізації» історії першість виграв, як згодом виявиться, «малоросійський» проект. Цьому посприяло те, що саме на руїнах спогадів про старий порядок, де терitorіальний патріотизм еліти Гетьманщини («людей Старої Малоросії») визначав ставлення до «своєї», «чужої», «інших» історій, сформувався значно ширший образ «нової», етнічної Малоросії. Це стало можливим

⁶⁰ Київські осередки (Товариство Нестора-літописця та журнал «Киевская старина») орієнтувалися на весь український і новомалоросійський простір, хоч неабияку увагу тут приділяли історії Малоросії в її традиційному історико-адміністративному значенні.

у ході поступового зближення освіченої малоросійської публіки з елітою приєднаних наприкінці XVIII ст. до Росії територій, чия політико-правова, господарська та культурна інтеграція до імперських структур поволі обростала засвоєнням і присвоєнням нового, надрегіонального минулого. Внаслідок «інтелектуальної революції» кінця XVIII – початку XIX ст., відгомін якої на українських теренах особливо дав знати про себе після Листопадового польського повстання 1830 р., а також під впливом літературної моди на «народне/етнічне» поняття «Малоросія» стало дедалі виразніше набувати нових смыслів, а відтак, стара «козацька» історія народу-стану поступово перетворювалася на історію народу-етносу.

Вивчення Слобідської України, де не існувало глибшої традиції місцевого історіописання, стартувало дещо пізніше, на початку XIX ст. Ця обставина, серед іншого, вплинула й на те, що слобідська історіографія, яка не знала барокового історичного оповідання, почала відразу експлуатувати просвітницький науковий дискурс. Слобідські дослідники, тісно пов'язані з Малоросією, окрім вивчення місцевого минулого, активно збиравали та публікували джерела з історії Гетьманщини. Інституційні можливості історичних студій Слобожанщини вже від початку XIX ст. суттєво перевищували решту українських регіонів Російської імперії: університет, наукове товариство, журнали, а пізніше альманахи грали роль організаторів наукової роботи. Важливе значення для консолідації творчого потенціалу у формуванні тут надрегіональної історичної свідомості мала також діяльність Харківського навчального округу, якому на початку XIX ст. були підпорядковані, окрім Новоросійського і Малоросійського генерал-губернаторств та Харківської губернії, території кількох великоросійських адміністративних одиниць. Утім, вплив цього освітньо-адміністративного фактору не варто перебільшувати, бо округ проіснував недовго.

Ще пізніше, від 1830-х рр., на шлях виробництва історичної продукції вступила Новоросія. Це «запізнення», зумовлене темпами освоєння тут форм інтелектуального життя імперії, було компенсовано доброю інституціоналізацією

історичних досліджень та високим професійним рівнем наукової продукції місцевих істориків позитивістської орієнтації, які зі зрозумілих причин «не знали» ані барокового, ані просвітницького, ані, певною мірою, навіть романтичного дискурсу.

Створення Університету Св. Володимира й Тимчасової комісії для розгляду давніх актів при київському, подільському і волинському генерал-губернаторі ознаменувало початок історичного освоєння Правобережної України малоросійськими науковцями. Концептуальні схеми польських авторів, де ці терени та їхнє минуле тлумачилися як частина польського простору, змусили малоросів самовіддано солідаризуватися з антипольською позицією імперських чиновників та російських істориків (утім, саме з ними вони себе в цілому й ідентифікували). У такий спосіб український модерний дискурс щодо минулого Правобережної України набував пов'язань із «малоросійською історіографічною експансією» до регіону, на якому зосереджувалися запеклі ідейно-політичні баталії. Це, своєю чергою, сприяло окресленню контурів нової, модерної ідентичності, фактографічну основу для якої забезпечувало історіографічне освоєння колишніх околиць Речі Посполитої. Саме воно дозволило розширити уявлення про обшир православного («руського») простору, про законність його реваншу над «невдячними поляками», про нову територію — уже не Малоросії-Гетьманщини, а етнічну, що її загарбали «чужинці», розірвавши споконвічну руську єдність. Іншими словами, йшлося про творення нового суспільно-політичного та культурно самодостатнього суб'єкта в постаті етнічної Малоросії, що відтепер поставала хоч під відомим здавна у козакофільському малоросійському історіописанні, але відтепер переосмисленим іменем «Україна».

Регіоналістична концепція становлення української історіографії, попри її дискусійні моменти, має, як видається,

суттєві гносеологічні переваги. З одного боку, вона дозволяє зняти еманципаторську експресію та національну заангажованість схеми Михайла Грушевського, а з другого – змушує розглядати генезу української національної історіографії як відкритий до інтелектуальної взаємодії процес, у якому перехрещуються регіональні та субрегіональні особливості історіографічної та історичної культур.

Окрім того, гадаю, концепт «національного відродження», як і решта заідеологізованих конструкцій, є відверто антиантропологічним. Науковці вивчають інституції, концепції, теорії, школи та напрями, а з-поміж акторів віддають перевагу особам неодмінно першого ряду й неодмінно для ілюстрації готових схем. Натомість звичайні люди, що виступали споживачами «історичного», а деято й брав на себе роль дослідника минулого, сучасну українську історіографію практично не цікавлять. Обійтися увагою та такі проблеми, як техніка опрацювання джерел, результативність та якість праці, її «розкрутка» і збут, а також роль читацького попиту у розповсюдженні історико-культурних і політичних знань та уявлень. Мотивацію дослідницької творчості та ідентичність істориків пояснюють зазвичай надзвичайно спрощено; залишається майже не усвідомленою потреба вивчення низки важливих позаісторіографічних компонентів, як-от: соціальні параметри творчості та механізми конструювання соціальної пам'яті; життєве й наукове повсякдення істориків; впливи місця/часу, суспільного життя й культурних традицій на появу того чи того історичного тексту тощо. Не знайшли місця у сучасних дослідженнях і ті, хто замовляє та формує попит на історіографічну моду, тобто читачі текстів про минуле – їхні смаки, вимоги та ймовірні стандарти очікувань від «історичного» у громадському житті та інтелектуальних практиках.

У підсумку на сцені українського історіописання навіть головні герої живуть і діють, немов у комедії масок: «патріот» Григорій Полетика, «асимілятор» Опанас Шафонський, «традиціоналіст» Федір Туманський, «централізатор» Олександр Безбородько, – кожному своє амплуа, що

його належить зіграти у задуманій істориком п'єсі. А як же суперечать джерела цьому штучному завданню! Розмаїття, різнорівневість і різnobарв'я тонів та напівтонів ідейних устремлінь, інтелектуальних орієнтирів та загальнокультурних умов випаровуються під пером прихильників чіткого розмежування «наших», «не зовсім наших» і «зовсім не наших» в історії української історичної науки. Досягаючи у такий спосіб дидактичної однозначності, ми втрачаємо глибину, адекватність та об'ємність контексту історіографічної ситуації, а отже, і її суті.

Той, хто сприймає завдання історіографічного дослідження в стратегіях інтелектуальної історії, сподівається, погодиться з тим, що культурний ландшафт певної епохи не є всього лиш передднем інтелектуального клімату наступних епох бодай тому, що кожний час сучасники сприймають не як відправний, а як фінальний, а в чинних формах соціальних практик та соціального (у тому числі історичного) мислення реалізується попередній інтелектуальний досвід. Природа історичного пізнання є такою, що в минулому нас приваблюють передусім ті форми взаємин та структури, що перегукуються з теперішніми, однак прагнучи наблизитись до розуміння минулого, маємо пам'ятати й про неуникнену вузькість цього інтересу. У ділянці, про яку мова, це диктує гостру потребу «перемикання» стратегій історіографічного дослідження – перехід від аналізу історіографічної реальності не стільки як процесу до погляду на неї, насамперед, як на ситуацію. Іншими словами, має йтися не про передумову, передісторію, або ще якесь «перед-» чогось важливого та великого у невідомому персонажам даного часу туманному майбутньому, а про цілком самодостатнє явище, котре адекватно можна оцінити лише зсередини – через розуміння сучасної йому ситуації, в якій кожної миті завершується процес історичного знання-пізнання попередніх часів. Адже кожна інтелектуальна епоха за означенням зорієнтована не на те, аби обслуговувати культурні запити майбутніх часів – упоратися б зі своїми.

Однак нині, звертаючись до минулого, історики історичної науки здебільшого шукають у ньому відповідей на те, що та чому відбулося з перспективи сьогодення. Такий підхід, як видається, збіднює і звужує орієнтири пізнавальних зусиль, зосереджених переважно на пошукові модерного українства у домодерних епохах (самокритично зазначу, що певну данину цьому було віддано і в моїй дисертації та монографії). Тим часом в інтелектуальній спадщині минулого далеко не все стало опорою для майбутніх мисленнєвих конструкцій рівня стратегічної магістралі. На цьому полі виникали й глухі кути, пізніше забуті та покинуті. Утім, повернуті з небуття зусиллями шукачів інтелектуальних раритетів, вони, трансформуючись у нових умовах, можуть скласти підґрунтя для вивчення доти не затребуваних інтелектуальних проектів та історіографічних напрямів різного наукового й культурного спрямування. Тому, гадаю, прийшов час сучасним історикам історичної науки/знання/пізнання розібратися з тим, а що на цьому ґрунті сформувалося «неукраїнського», «антиукраїнського», «не зовсім українського», або й «занадто українського».

Насамкінець, приміряючи до української історіографії шати інтелектуальної історії, ще раз підкреслю, що тут ще й досі, як уже згадувалося, не було мови про читача – споживача історичної продукції. Це відкриває неабиякі перспективи для розширення предметного поля досліджень коштом вивчення стереотипних уявлень про історію та читацького попиту на неї, а також пересічної історичної освіти, що в сумі витворює поняття «історичної культури» певної епохи. Простіше кажучи, сьогодні історія української історичної науки видається значно складнішою, ніж її узвичаєно представляють за схемою безперервно гнобленого та маргінального історіописання. Однозначного рецепту на подолання таких уявлень у мене немає, проте переконаний, що справжнє вивчення української історіографії як історичної культури суспільства лише починається.